

BAYATI-XOYRATLARIN BƏDİİ SİSTEMİNDƏ VAHİD ALLAH KANONLARI

Xülasə

Azərbaycan lirik folklorunun bütün nümunələrində olduğu kimi, xoyratlarda da Vahid Allah inancı öz əksini tapmışdır. Xoyratlar bayatı şəkillidir. Elə buna görə də onlar həm də “kəsik bayatlar” adı altında qeyd olunur. Toplum xoyratlarda sistemli şəkildə hər hansı dini-teoloji bilgini Vahid Allahın Yaradan sifəti olaraq bütöv görür və imkan düşən kimi yazılı və şifahi mətnlərdə öz dünyagörüşünü bədii ifadə səviyyəsində meydana çıxarır.

Açar sözlər: folklor, islam, islam kanonları, xoyrat, bayatı, Allah, Tanrı

Giriş. Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd bayatı-xoyratların bədii sistemində Vahid Allah kanonlarını araşdırmaqdır.

Xoyratlar daha çox İraq-türkman mənşəli örnəklər adlanır: “Xoyrat, xoryat İraq türkmanları (azərbaycanlıları) arasında geniş yayılmış lirik xalq şeiri forması... Məzmun və formaca bayatının demək olar ki, eyni olan xoyratlar da Bayatların ədəbi yadigarlarından sayılır” [1, s.608]. Azərbaycan, türk və türkmanlar eyni mənşəli xalq olduqları üçün eyni mədəniyyətin daşıyıcıları kimi bu örnəklər Azərbaycan folklorunda da yer alır. Xüsusilə, türkmanların Azərbaycan türkləri ilə mənşə yaxınlığı, az qala eyniyyət bu mədəniyyətin geniş arealda yayıldığı göstərir.

Hər bir cəmiyyət öz dünyagörüşünü, dini-mənəvi baxışlarını bütün janrlarda olduğu kimi, bu nümunələrdə də nümayiş etdirir. Mətnlərə müraciət edərkən:

*Xuda səni,
Saxlasın xuda səni.
Xəyalınla yatıram,
Görüm yuxuda səni [2, s.388].*

Bu xoyratda lirik, emosional əhval-ruhiyyə əks olunur. Ancaq lirik “mən” öz yarını yuxuda görməsini arzu edərkən, Vahid Allahın adını çəkməklə diləyinə bu yolla çatacağına

ümid edir. Bu, təsadüfi sözlük deyil, toplumun düşüncə tərzinin proyeksiyasıdır. Başqa bir örnəkdə oxuyuruq:

*Ay Mədəd,
Ülkər mədəd, ay mədəd.
Baş verib dan ulduzu,
Ayrılıqdı, ay Mədəd [3, s.532].*

Görürük ki, xoyrat poetikasında Vahid Allaha müraciətlə sözə başlamaq xüsusi səciyyə təşkil edir. Burada Uca Allahdan kömək diləmək “Ay Mədəd” ifadəsində aydın görünür. Biz Allahdan imdad diləmək mənasında olan bu qavramla bağlı klassik ədəbiyyatda yetərinə nümunələrə rast gəlirik. Bu xoyratın dördüncü misrasında gördüyümüz kimi, “Ay Mədəd” ifadəsi birinci misra ilə eyni anlam daşıyıb, Allahdan yardım diləmək anlamında diqqət çəkir.

*Oyunu görək,
Oyna, boyunu görək.
Allahdan arzum budur,
Oğlumun toyunu görək [3, s.532].*

Verilmiş örnəkdə yenə də toplumun Vahid Allah inancını açıq-aşkar müşahidə edirik. Gördüyümüz kimi, bu mətdə insanlar Uca Allahdan övladlarının toyunu görməyi onlara nəsib etməyi diləyir. Bu mətnlərdə əsas olan odur

*Folklor İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: qalibsayilov@mail.ru

ki, xalq düşüncəsinə görə həyatın bütün mərhələləri Yaradana inanc üzərində qurulmalıdır. Toplum həyata baxışının bu şəkildə olmasını bu mətnlərdə yüksək emosionallıqla ifadə edir.

Gənc Əlidi,

Bir qolu qönçəlidi.

Harda bir qarib görsən,

Elə bil gəncəlidir [4, s.436].

“Gənc Əlidi” ifadəsi təbiidir ki, poetik baxımdan şeir strukturunun tələbatına uyğun olaraq daha sonra gələcək “gəncəlidir” qafiyəsi üçün cinas qafiyə zəmini kimi iştirak edir. Ancaq xoyrat nümunəsinə diqqətlə baxdıqda aydın olur ki, burada çox böyük sənətkarlıqla Həzrət Əlinin keyfiyyətinə məxsus olan “gənc” ifadəsi işlənməklə böyük sənət ustalığı və dini bilgi səviyyəsi nümayiş olunur. İlk olaraq sual meydana çıxır. Nə üçün gənc Əlidi və yaxud hansı səbəbdən Əli gəncdir? Bu anlamı aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə onu qeyd edək ki, burada gənc sözü yaş, qəhrəmanlıq, xəzinə və dirilik anlamında iştirak edir. Onu da qeyd edək ki, bu ifadə yalnız folklorlarda deyil, yazılı ədəbiyyatda, xüsusilə klassik ədəbiyyatda çox işləkdir. Böyük Azərbaycan şairi İ.Nəsimi öz əsərlərində bu təyini sözdən geniş istifadə etmişdir: “Nəsimiyəm ki, mədhi-şahi-mərdan söyləyəm, // La fəta illa Əli la seyfə illa zülfiqar [5, s.336]. Yəni mən Nəsimi olaraq “Şahi-Mərdan” məqamı Həzrət Əlini mədh edib öyürəm, Əli kimi gənc, zülfiqar kimi qılınc yoxdur. Bu beytin ikinci misrası ərəb dilindədir və burada Həzrət Əliyə gənc deyilməsi şairin Həzrət Əliyə söylədiyi epitet deyil, hədislərdə yer alan həqiqi bilgidən qaynaqlanır.

Ümumiyyətlə, bu barədə müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bu sözün Uhud döyüşündə və ya Xəndək savaşında və yaxud məşhur Heybər qalasının fəthində Həzrət Əlinin ən gənc qəhrəman kimi göstərdiyi şücaətdən sonra ona verilən ad olduğu kifayət qədər geniş mənbələrdə dəyərləndirilmişdir. Seyyid Eyyub bin Sıddiq bu hadisə barədə bəhs etdiyi hədisdə Həzrət Əliyə gənc deyilməsini bu şəkildə izah edir ki, Həzrət Əli Heybəri fəth edərkən, dörd min batman, bütün çəkisi ilə bərabər on yeddi min bat-

man (Bir batman 8 kq-dır.) olan qapını yerindən qoparıb əlindəki zülfiqar qılıncı ilə onu bir zərbəylə dağıtdı. Bu qeyri-adi qüvvəni müşahidə edən “Rəsulullah “Səllallahu Təala əleyhi və səlləm” həzrətləri bu halı gördü, müciz bəyanları ilə Şahi-Mərdanı mədh edib “Əlindən başqa gənc, zülfiqardan başqa qılınc yoxdur” buyurdu [6, s.592].

Al yanaq al istəmən,

Şirin dil bal istəmən,

Uca hümmət ərbabi,

Dünyada mal istəmən [4, s.436].

Verilmiş nümunə mənə və məzmun baxımından övliyə dərəcəsinə nail olan şəxsiyyətlərin dünya malına həvəs göstərməməsindən, əza qane olmasından, nəfsini özünə tabe etməsindən, təqvasının böyüklüyündən, ən əsası da bütün bunlara Uca Allaha sevgisinin dərinliyindən çata bilməsindən bəhs edir. Elə buna görə də təsadüfi olmayaraq, bu şəxsiyyətlər uca şəxsiyyətlər olaraq vəsf olunur. Xalq bu xoyrat havacatında “Uca hümmət ərbabi” deyərək məzh onları nəzərdə tutur.

Balıq suda yan gedər,

Açma yaram qan gedər.

Fəqir tabib nəyləsin,

Əcəl gələr, can gedər.

İndi gəldim Lasınan,

Çıxdım qəm yuvasınan.

Bülbülü gül çıxardıb,

On bir ayın yasınan [4, s.436].

Bu xoyratların birincisində mənə və anlam üzə olduğu üçün izah etməyə ehtiyac hiss etmirik. İkinci xoyratda isə fikir semantik səviyyədə verildiyi üçün araşdırılmasına və aydınlaşdırılmasına ehtiyac var. Burada əsas fikir ondan ibarətdir ki, gül bülbülü on bir ayın yasından çıxarmışdır. İlk olaraq düşüncəyə mexaniki-assosiativ formada yaz, bahar anlamı gəlir. Yəni bahar gəlib, güllər açılıb, bülbüllər cəh-cəh vurur. Ancaq mətnə diqqətlə baxdıqda burada mətnəli səviyyədə başqa fikir verildiyi aydın olur. Çünki yaz, bahar bir ay olmur. Burada isə

məzh bülbülün bir ay yasadən çıxmasından söhbət gedir. Bu yönümdə mətni izlədikdə aydın olur ki, burada “On bir ayın sultanı” adlanan mübarək Ramazan haqqında fikir başqa bir deyilədlə bədii səviyyədə öz əksini tapmışdır. Xoyratlarda digər janrlarda olduğu kimi, bu kimi fikir tərzə yetərincə çoxdur. Ola bilsin ki, bu da toplumun dini-ürfani baxış tərzindən meydana gəlir.

Nəticə. Deyilənlərdən görünür ki, Uca Allahın birliyinin vəsfi, onun seçdiyi peyğəmbərlərin, xüsusilə peyğəmbərlərin sonuncusu və xatəmi – xatəmül-ənbiya Muhəmməd Əleyhis-səlamın, imam və övliyaların müxtəlif səviyyə-

lərdə tərifli toplumun düşüncə faktoru olaraq vəhid inanc sistemini təşkil edir. Yəni toplum sistemli şəkildə hər hansı dini-teoloji bilginə Vəhid Allahın Yaradan sifəti olaraq bütöv görür və imkan düşünür kimi yazılı və şifahi mətnlərdə öz dünyagörüşünü bədii ifadə səviyyəsində meydana çıxarır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan folklorşünaslıq, din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə folklor, din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, X cild. Bakı, 1987.
2. El çələngi. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. Tərtib edənlər: Fərzəliyev T., Abbasov İ. Bakı, “Gənclik”, 1983.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru, XVIII kitab, III cild. Tərtib edəni: H.Əbdülhəlimov. Bakı, “Nurlan”, 2009.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-Türkman folkloru, II kitab (İraq-Türkman cildi). Tərtib edənlər: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı, “Nurlan”, 2009.
5. Nəsimi İ. İraq divanı. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
6. Seyyid Eyyub bin Sıddiq. Menakibi Çihar Yari-güzin (Dört Halifinin Üstünlükləri), Fatih-İstanbul, Hakikat kitabevi, 2001.

ONE ALLAH'S CANONS IN THE ARTISTIC SYSTEM OF THE GENRE “BAYATI-KHOYRAT”

Summary

As in all the samples of Azerbaijani lyrical folklore, the faith in One Allah was reflected in khoyrat, too. Khoyrats are forms of bayati. That is why they are marked under the name “cut bayati”. Being the creative face of the One Allah, the people see any religious-theological knowledge systematically and if possible, show their world view at the level of artistic expression in the written and oral texts.

Key words: folklore, Islam, Islamic canons, khoyrat, bayati, Allah, God

КАНОНЫ ЕДИНОГО АЛЛАХА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ БАЯТЫ-ХОЙРАТОВ

Резюме

Как и во всех образцах азербайджанского лирического фольклора, и в хойратах нашла свое отражение вера в единого Аллаха. Хойраты представляют собой форму баяты. Именно поэтому они отмечаются под названием «кусеченные баяты». Будучи творческим ликом Единого Аллаха, народ какое-либо религиозно-теологическое знание видит системно целым, и при возможности проявляет в письменных и устных текстах свое мировоззрение на уровне художественного выражения.

Ключевые слова: фольклор, ислам, исламские каноны, хойрат, баяты, Аллах, Бог